

De handtekening van Cleopatra

door

Peter VAN MINNEN

Summary

A new text on papyrus contains a royal ordinance of Cleopatra from February 33 in which she exempts the right-hand man of Mark Antony, Publius Canidius Crassus, from taxes on his land in Egypt and, up to a certain level, from import and export duties. The papyrus is the original disposition and contains the *fiat* of the queen written in her own hand. The text gives us a unique glimpse of the "foreign" policy of Cleopatra which was firmly grounded in Egyptian realities.

Cleopatra spreekt nog altijd tot de verbeelding. De historische figuur van wat achteraf de laatste koningin van Egypte bleek te zijn, werd nog tijdens haar korte leven – ze leefde van 69 tot 30 – vervormd, zowel door toedoen van haar Romeinse tegenstanders als door haar eigen toedoen. Na meer dan twintig eeuwen kunst en literatuur is het bijzonder moeilijk geworden Cleopatra zinvol in haar eigenlijke omgeving, aan het hoofd van het bestuur van Egypte, te bestuderen. Als vanzelf gaat de aandacht uit naar haar relaties met de machtigste Romeinen van haar tijd, eerst Julius Caesar, vervolgens Marcus Antonius en ten slotte Octavianus, de latere keizer Augustus. De romantische relaties die Cleopatra met de eerste twee onderhield, domineren het discours van historici¹.

De geringe aandacht voor Cleopatra's rol als koningin van Egypte laat zich ten dele verklaren door het ontbreken van geschikt bronnenmateriaal. De traditionele historische bronnen zijn sterk gekleurd door de Romeinse propaganda van Octavianus, die Cleopatra eerder dan Julius Caesar of Marcus Antonius de schuld wilde geven voor wat achteraf de laatste burgeroorlog tussen Romeinen bleek te zijn. In de eerste eeuw voor Christus leidde de onderlinge rivaliteit tussen prominente Romeinen als Julius Caesar en Pompeius en later Marcus Antonius en Octavianus tot conflicten op grote schaal. Octavianus beschuldigde Cleopatra ervan

1. Ook H. VOLKMANN, *Kleopatra. Politik und Propaganda* (München: Oldenbourg, 1953) ontkomt daar niet aan.

Marcus Antonius te misbruiken om de macht over de hele Romeinse wereld in handen te krijgen. Als koningin van een exotisch land en als telg van een corrupte dynastie kon zij heel overtuigend afgeschilderd worden als een tovenares die brave Romeinen als Marcus Antonius om haar vinger wond en haar boosaardige plannen op een achterbakse wijze probeerde te verwezenlijken.

Inmiddels laten wij ons iets minder door zulke propaganda om de tuin leiden. De Romeinen streefden de heerschappij over de wereld na en het kwam hun goed uit eventuele tegenstanders eerst zwart te maken en zich nadien in de rol van “bevrijders” te presenteren. De vader van Cleopatra, Ptolemaeus XII, die van 80 tot 51 regeerde, was allesbehalve een voorbeeldig vorst, maar veel van wat er tijdens zijn regering in Egypte misging, was te danken aan de hebzucht van zijn Romeinse “beschermheren” zoals Julius Caesar. Cleopatra streefde door relaties met prominente Romeinen aan te gaan zeker geen wereldheerschappij na, maar eerder de continuïteit van de Ptolemeïsche dynastie, die tijdens de regering van haar vader in gevaar was gebracht.

Bronnen die ons zouden kunnen inlichten over de door Cleopatra werkelijk gevolgde politiek zijn er nauwelijks. Dankzij archeologische vondsten in Egypte beschikken we over een klein aantal inscripties en papyri met teksten over administratieve maatregelen van Cleopatra. Deze teksten geven ons helaas niet veel meer dan momentopnames. Voor creatieve historici is dit echter geen probleem. Door het ontbreken van een duidelijke context zijn er meerdere scenario’s mogelijk om de vermelde maatregelen te verklaren. Als Cleopatra er bijvoorbeeld op aandringt dat graanhandelaars het graan uit Midden-Egypte niet in de Delta of in Opper-Egypte verkopen, maar uitsluitend in Alexandrië, dan lijkt het erop dat de voedselvoorziening van de hoofdstad in problemen verkeerde. Dat kan natuurlijk altijd gebeuren. Maar misschien was de politieke situatie in Alexandrië wel labiel. Misschien waren er wel opstanden in de Delta en Opper-Egypte. Misschien waren de “graanhandelaars” wel magistraten van Alexandrië die normaal met de voedselvoorziening van Alexandrië belast waren, maar nu uit eigenbelang of misschien wel uit politieke rancune tegenover Cleopatra hun boekje te buiten dreigden te gaan.

Minder aanleiding tot nutteloze speculaties geven andere papyri en ostraca² uit de tijd van Cleopatra. Deze teksten hebben welis-

2. Potscherven als schrijfmateriaal voor meestal eenvoudige teksten zoals kwitanties gebruikt.

waar ook een officieel karakter, maar beperken zich meestal tot strikt lokale situaties. De meeste van dit soort teksten zijn overigens nog maar vrij recent gepubliceerd en moeten nog in het wetenschappelijk discours verwerkt worden.³ De ostraca betreffen de inning van belastingen in Opper-Egypte, de papyri meer in het algemeen administratieve aangelegenheden in Midden-Egypte, met name de "gouw" van de stad Heracleopolis. Daar zijn namelijk papyri aangetroffen in zogenaamde mummiecartonnages, mummie-omhulsels van karton dat soms uit oud papier werd gefabriceerd. Voor betrekkelijk korte periodes in de eerste eeuw voor Christus beschikken we nu over het papierafval van enkele ambtenaren. Voor de tijd van Cleopatra hebben we veel minder van zulke teksten dan voor de vroegere en latere tijd, bijvoorbeeld voor de regering van Augustus. Dit laatste materiaal komt deels uit de gouw van Heracleopolis zelf, deels uit Alexandrië. De mummificeerders van het grafveld van het dorp Bousiris recycleerden zowel paperassen van ambtenaren in de buurt als van bureaus in de verre hoofdstad waar oud papier overvloediger aanwezig was dan waar dan ook in Egypte.

De teksten uit Alexandrië betreffen afspraken tussen personen die in een bureau in de hoofdstad voor de betrokkenen werden opgesteld. Wat we hebben zijn in feite slechts de kladjes, niet de definitieve versies die vermoedelijk in drievoud werden opgesteld, één exemplaar voor het archief en voor ieder van de partijen ook één exemplaar. Heel wat interessante details over het sociale leven van onder andere Alexandrijnse Joden in de tijd van Augustus zijn ons via dit soort kladjes bekend geworden. Helaas ontbrak tot nu toe zulk materiaal voor de direct aan Augustus voorafgaande periode, de regering van Cleopatra.

Onlangs werd in een feestbundel voor een Belgische papyroloog een papyrus uit de Berlijnse collectie gepubliceerd. De tekst is exact gedateerd in februari 33 en stamt dus uit de laatste jaren van de regering van Cleopatra. De uitgeefster dacht dat het opnieuw om een privé-overeenkomst uit Alexandrië ging, maar stelde grote verschillen met de latere teksten uit de tijd van Augustus vast. Het voornaamste probleem was wel dat de "overeenkomst"

3. Een poging daartoe werd ondernomen door L.M. RICKETTS, *The Administration of Ptolemaic Egypt under Cleopatra VII* (dissertatie van de University of Minnesota, 1980). Alleen voor de eerste jaren beschikken we over de vrij gedetailleerde studie van H. HEINEN, *Rom und Ägypten von 51 bis 47 v. Chr. Untersuchungen zur Regierungszeit der 7. Kleopatra und des 13. Ptolemäers* (dissertatie van de Universität Tübingen, 1966).

niet van beide partijen uitgaat, zoals in de andere gevallen, maar van één van de partijen, die zichzelf niet eens identificeert! Dat kan natuurlijk niet in een privé-overeenkomst. Wat zo mogelijk nog meer bevreemdt is het feit dat de andere partij door de anonieme partij vrijstelling van allerlei belastingen wordt toegekend. Hiervoor is maar één verklaring mogelijk: de persoon die hier aan het woord is kan alleen het staatshoofd zijn oftewel Cleopatra.

Het gaat in dit geval opnieuw om een tekst waarin Cleopatra een of andere administratieve maatregel uitvaardigt. Het onderwerp is dit keer echter niet de voedselvoorziening van Alexandrië of iets dergelijks, maar de belastingvrijstelling van een bepaalde persoon. Dit laatste is hoogst uitzonderlijk, omdat de meeste administratieve maatregelen uit de Ptolemeëëntijd algemene verordeningen zijn en maar af en toe een bepaalde instelling zoals een tempel of een geprivilegieerde bevolkingsgroep betreffen.

Uit de tijd van Cleopatra hadden we tot nu toe maar twee teksten die geen algemene verordening waren. Een algemene verordening is gemakkelijk herkenbaar. De aanhef luidt steeds ongeveer als volgt: "De koning en de koningin verordenen (het volgende)". Onder de tekst volgt geen onderschrift of iets dergelijks. De minder algemene verordeningen kunnen opgesteld zijn in briefvorm. Het adres luidt dan altijd ongeveer zo: "De koning en de koningin groeten (een bepaalde ambtenaar)". Het onderschrift is een eigenhandig door de afzender geplaatste groet, waarvan we tot nu toe slechts één voorbeeld in het origineel hebben en wel van Ptolemaeus X uit 99. De andere brieven van de Ptolemeëën zijn steeds kopieën die in een andere tekst ingebed zijn.

Ook zijn er specifieke verordeningen in de vorm van onderschriften onder petitieën. Er is dan wel een eenvoudig adres, maar de afzender wordt niet genoemd. Wie dat was, kon uit de petitieën zelf afgelezen worden. Ten slotte zijn er zelfstandige teksten die ook zonder afzender aan een bepaalde ambtenaar geadresseerd en zelf weer van een onderschrift voorzien zijn: geen groet zoals bij de brieven, maar een opdracht in de gebiedende wijs en wel steeds γινέσθω, "laat het gebeuren", het equivalent van het Latijnse *fiat*.

Van het laatstgenoemde type tekst hebben we nu met de nieuwe tekst drie voorbeelden. De twee al eerder bekende voorbeelden zijn inscripties van respectievelijk 46 en 41⁴ waarin zulke teksten

4. De meest recente edities zijn: K. RIGSBY, *Asylia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World* (Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1996), nr. 226 met de bespreking van J. BINGEN, "Ptolémaïs (Haute-Égypte): *C.Ord.Ptol.* 67 et décrets de la cité", in: C. SAERENS, R. DE SMET en H. MELAERTS (eds.), *Studia varia Bruxellensia ad orbem*

voorafgegaan worden door een begeleidend schrijven. Dat laatste identificeert in beide gevallen de daaropvolgende tekst als een kopie van een koninklijke verordening en wijst uitdrukkelijk op het meegekopieerde koninklijke onderschrift. Deze brieven met nadere instructies zijn gericht aan een "strateeg" (een plaatselijke gouverneur) en aan de stad Ptolemaïs, de enige Griekse stad in Opper-Egypte. Dit laatste is bijzonder instructief. In het Seleuciedenrijk en zelfs in die gebieden van de Griekse wereld die deel uitmaakten van het Ptolemeeënrijk richtten de koningen zich uitsluitend door middel van persoonlijke brieven tot de Griekse steden.⁵ Kennelijk functioneerde dit in Egypte heel anders. De Ptolemeeën correspondeerden niet direct met Griekse steden zoals Ptolemaïs, maar door middel van instructies aan hun eigen ambtenaren.

In de nieuwe tekst gaat het niet om een inscriptie, maar om een papyrus waaraan verschillende handen gewerkt hebben. Er gaat geen brief met nadere instructies aan vooraf die de identificatie van de tekst en de afzender had kunnen vergemakkelijken. Vandaar dat de uitgeefster de tekst niet goed kon plaatsen. Uit het ontbreken van de begeleidende brief en de verschillende handen kan men zonder meer afleiden dat het hier niet om een kopie gaat, maar om een origineel of beter: het origineel.

We moeten ons dit type verordening "van beperkte aard" voorstellen als een mengvorm van andere typen verordeningen. Aanvankelijk waren er in Egypte alleen algemene verordeningen. In theorie was het woord van de farao genoeg. Ook de Ptolemeeën kondigden met name algemene verordeningen af, die als zodanig door de aanhef direct herkenbaar zijn.⁶ De verordeningen van beperkte aard waarvan we nu drie voorbeelden hebben, imiteren in feite de stijl van een algemene verordening, maar voegen er een begrijpelijk detail aan toe. Zo'n tekst eindigt namelijk altijd met een instructie aan de geadresseerde om kopieën van de tekst aan die ambtenaren te doen toekomen die met de zaak te maken hebben. Een verordening van beperkte aard hoefde immers niet algemeen bekend gemaakt te worden. De twee inscripties met veror-

Graeco-Latinum pertinentia 3 (Leuven: Peeters, 1994), pp. 14-17 en IDEM, "Les ordonnances royales C.Ord.Ptol. 75-76 (Héracléopolis, 41 avant J.-C.)", *Chronique d'Égypte* 70 (1995), pp. 206-222.

5. Het merendeel van de teksten in C.B. WELLES, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy* (New Haven: Yale University Press, 1934) is van dien aard.

6. Het merendeel van de teksten in M.-Th. LENGIER, *Corpus des ordonnances des Ptolémées* (Brussel: Académie Royale de Belgique, 1964) is van dien aard.

deningen van beperkte aard zijn voorbeelden van doorgestuurde en van een begeleidend schrijven voorziene kopieën. Brieven die rechtstreeks aan bepaalde ambtenaren gestuurd werden, bevatten soms ook een instructie om andere ambtenaren te informeren die met een zaak te maken hebben.

In plaats van een aanhef of een uitvoerig adres die de tekst als een algemene verordening of als een brief kenmerkt, staat er boven verordeningen van beperkte aard een eenvoudig adres dat net als bij onderschriften onder petities slechts uit de naam van de geadresseerde bestaat. Zo'n adres identificeert de ambtenaar die in eerste instantie op de hoogte gesteld wordt en die dan voor een beperkte verspreiding zorg moet dragen. In de nieuwe tekst is de naam niet goed te lezen. In ieder geval is het niet de naam van de ambtenaar aan wie de twee oudere verordeningen van beperkte aard waren geadresseerd. Helaas kunnen we uit het begeleidend schrijven dat aan deze twee teksten is toegevoegd, niet afleiden welke ambtenaar hier bedoeld is. Wel volgt uit het feit dat hij de tekst betreffende de Griekse stad Ptolemaïs in één week heeft doorgestuurd, dat het om een ambtenaar in Alexandrië gaat.

Het is onwaarschijnlijk dat, afhankelijk van de zaak waarom het ging, de geadresseerde steeds een andere ambtenaar was, want de twee oudere teksten zijn aan dezelfde man gericht terwijl het toch om heel uiteenlopende zaken gaat. De nieuwe tekst bevat aanwijzingen betreffende de algemene belastingen en de privérekening van de koningin, wat erop zou kunnen wijzen dat de geadresseerde niet één van de twee hoge ambtenaren is die juist met die twee "kassen" verbonden zijn, maar een ambtenaar die in staat is deze "ministers" orders te geven. Het gaat in ieder geval om een hoge ambtenaar die bovendien nauw met het bureau van de koningin verbonden is. Net als andere ambtenaren huisde hij in de koninklijke wijk van Alexandrië, die zich nu gedeeltelijk onder water bevindt. De laatste jaren zijn daar door onderwaterarcheologen spectaculaire vondsten gedaan.

Onder een verordening van beperkte aard staat rechts van het midden een onderschrift precies zoals dat bij brieven het geval is, zij het dat het geen groet is maar een herhaalde opdracht aan de geadresseerde ambtenaar. Uit de tijd vóór Cleopatra hebben we slechts twee voorbeelden van zulke verordeningen van beperkte aard, van de Ptolemeëen en de Seleucieden ieder één.⁷ Deze twee

7. Respectievelijk RIGSBY, *Asylia* nr. 219 van 96 v. Chr. en nr. 218 van ongeveer dezelfde tijd. De laatste tekst is voorzien van een begeleidend schrijven waaruit blijkt dat de tekst geen brief is waarvan het adres en het onderschrift dan weggelaten zouden zijn.

teksten hebben weliswaar geen adres en onderschrift, maar eindigen wel met een aanwijzing de tekst door te sturen aan nauw bij de zaak betrokken ambtenaren. Het lijkt erop dat de toevoeging van een eenvoudig adres en een onderschrift een innovatie van Cleopatra is. Het onderschrift voegt in dit geval geen wezenlijk nieuwe informatie aan de tekst toe, maar werd wel belangrijk genoeg gevonden om in het begeleidende schrijven speciaal onder de aandacht gebracht en als koninklijk onderschrift geïdentificeerd te worden. De bedoeling van zo'n onderschrift zal de authenticatie van de tekst geweest zijn. De ontvangende ambtenaar, één van de hoogste ambtenaren in Alexandrië, begreep natuurlijk dat het stuk van de koningin afkomstig was, al stond haar naam er niet op. Dat er geen fraude in het spel was kon hij afleiden uit het feit dat er een eigenhandig onderschrift op stond. Bij het doorsturen zorgde hij ervoor dat het onderschrift meegekopieerd werd. In het begeleidend schrijven werd de aandacht nog eens extra op dat onderschrift gevestigd.

Aangezien de nieuwe tekst het origineel is, gaat het bij het onderschrift, in een andere hand dan de hoofdttekst geschreven, om het onderschrift van Cleopatra zelf. Dat is op zich al genoeg voor een kleine sensatie en verklaart de uitdagende titel van dit artikel. De eigenlijke tekst is echter ook bijzonder intrigerend. Aangezien er verder geen verordeningen voor de belastingvrijstelling van een bepaalde persoon zijn, wordt de identiteit van de hier begunstigde persoon wel heel urgent. De uitgeefster dacht dat het om een man uit Casium zou kunnen gaan die eventueel Pollios heette. Casium ligt aan de kust ten oosten van de Delta. Uit de belastingprivileges in de tekst kan echter zonder meer afgeleid worden dat het om een buitenlander gaat, want in tegenstelling tot zijn pachters wordt hij niet uitdrukkelijk vrijgesteld van persoonlijke verplichtingen oftewel de *corvée*. De *sigma* van Casium is ook niet duidelijk te lezen. Na Pollios, dat niet zeker is, volgen *kappa* en *alpha* en dan iets dat er eerder als een *ny* uitziet. Kan- zou theoretisch een plaats- of een functieaanduiding kunnen zijn, maar er is in dat geval geen geschikte aanvulling te bedenken. Pollios lijkt heel goed als Poplios gelezen te kunnen worden. Poplios is de Griekse vorm van Publius, een Romeinse voornaam. Kan- is dus hoogstwaarschijnlijk een Romeinse familienaam. De sporen op de papyrus wijzen eerder in de richting van Kanidios dan Kaninius, respectievelijk Canidius en Caninius. Publius Canidius Crassus is een bekende Romeinse generaal, de rechterhand van Marcus An-

tonius. Dit is een uitermate geschikte kandidaat voor de belasting-privileges die Cleopatra hier toekent.

Publius Canidius Crassus wordt in de tekst vrijgesteld van belastingen op het land dat hij in Egypte bezit en op de handelsactiviteiten die hij er ontplooit. Een vertaling van de tekst volgt nu eerst.⁸

(derde hand) Ontvangen: Jaar 19 = 4, Mecheir 26 (23 februari 33 v. Chr.).

(eerste hand) Aan x.

Wij hebben aan Publius Canidius (Crassus) en zijn erfgenamen toegestaan elk jaar 10.000 artaben (300 ton) graan uit te voeren en 5.000 Koische amforen (misschien 1.300 hectoliter) wijn in te voeren zonder dat hem daarvoor enige belasting in rekening wordt gebracht door wie dan ook of welke andere onkosten dan ook maar.

Wij hebben hem ook belastingvrijstelling verleend over al het land dat hij in Egypte (de *chora* buiten Alexandrië) bezit met de bepaling dat hij niets zal betalen, noch voor de algemene belastingen noch voor de privérekening van ons en de kinderen op welke manier dan ook voor altijd en eeuwig.

(Wij hebben ook toegestaan) dat al zijn pachters vrij zijn van persoonlijke verplichtingen (de *corvée*) en van belasting zonder dat ze ook maar iets hoeven te betalen aan wie dan ook, zodat ze zelfs niet hoeven bij te dragen aan de speciale belastinggrondes die bij bijzondere gelegenheden in de gouwen plaatsvinden of hoeven op te draaien voor onkosten gemaakt door het leger of (zelfs) door officieren.

(Wij hebben ook toegestaan) dat het vee dat in de zaaitijd gebruikt wordt en de lastdieren en schepen die bij het transport van het graan (Nijl)afwaarts ingezet worden op dezelfde manier vrij zijn van "persoonlijke" verplichtingen (opnieuw de *corvée*) en belastingen en ook niet door het leger gevorderd mogen worden.

Laat dit geschreven worden aan wie het aanbelangt opdat zij het weten en er in overeenstemming mee handelen.

(tweede hand) Laat dit gebeuren (*fiat*).

Enkele opmerkingen om de tekst te verduidelijken. De datering is er in een andere hand door de ontvanger, de geadresseerde

8. De *editio princeps* van de tekst is: P. SARISCHOULI, "Συγχώρησις-Vertrag", in: H. MELAERTS (ed.), *Papyri in honorem Joannis Bingen octogenarii* (Leuven: Peeters, 2000), pp. 214-222. Een herziene tekst is: P. VAN MINNEN, "An official act of Cleopatra (with a subscription in her own hand)", *Ancient Society* 30 (2000), pp. 29-34. Voor aanvullende opmerkingen zie IDEM, "Further notes on the Cleopatra papyrus", *Archiv für Papyrusforschung* 47 (2001), pp. 74-80.

ambtenaar, aan toegevoegd. Het is een dubbele datering. Het negentiende jaar van Cleopatra wordt hier gelijkgesteld met het vierde jaar. Cleopatra is in haar negentiende Egyptische regeringsjaar inclusief gerekend vanaf 51. Het vierde regeringsjaar is berekend vanaf 36, toen Cleopatra officieel de Seleucidische erfenis had overgenomen. Ze was in 41 met Marcus Antonius in zee gegaan. Die had zijn aandacht met name op de verovering van het oosten gericht. In 36 deed Marcus Antonius Cleopatra een paar stukjes van het failliete Seleucidenrijk cadeau. Een tweede telling van regeringsjaren werd toen ingevoerd.

Dat een stuk uit het archief van een hoge ambtenaar in Alexandrië in de mummiecartonnage uit de gouv van Heracleopolis is terechtgekomen hoeft op zich niet te verbazen. De andere teksten uit Alexandrië die in dat soort cartonnage aangetroffen zijn, stammen ook allemaal uit staatsarchieven. De kladjes waarvan eerder sprake was stammen bijvoorbeeld uit een bureau dat volgens de teksten in het "hof" gevestigd was, dus in de koninklijke wijk van Alexandrië waar de geadresseerde van de nieuwe tekst ook zijn bureau had.

In 31 vond de zeeslag bij Actium plaats waar Octavianus als overwinnaar uit de strijd kwam. Een jaar later pleegden Marcus Antonius en daarna Cleopatra zelfmoord. Aan de belastingvrijstelling van Publius Canidius Crassus kwam zo ook een einde. De papyrus werd uit het archief verwijderd en met ander afval gerecycleerd. Publius Canidius Crassus zelf werd op last van Octavianus terechtgesteld. Aan de rechten van eventuele erfgenamen waarvan de nieuwe tekst hoopvol gewag maakte, werd niet meer gedacht. Kennelijk was Publius Canidius Crassus te diep bij de verkeerde zaak betrokken geweest.⁹ Dat blijkt wel uit de nieuwe tekst. Hij was landeigenaar in Egypte en onderhield ook handelsbetrekkingen met Egypte. Het land had hij misschien bij een eerdere gelegenheid van Cleopatra gekregen. In 33 kende zij hem belastingvrijstelling toe om hem te bedanken voor zijn bijdrage aan de overwinningen die Marcus Antonius kort daarvoor in het oosten had behaald.

9. Plutarchus, *Leven van Antonius* 56, 4 vermeldt een anekdote over Publius Canidius Crassus. Hij zou aan de vooravond van de zeeslag bij Actium door Cleopatra omgekocht zijn. Hij moest haar aanwezigheid bij de aanstaande zeeslag verdedigen tegenover de twijfels van Marcus Antonius. Dit is niet veel meer dan propaganda van de kant van Octavianus en een poging om Publius Canidius zwart te maken. Zie hiervoor algemeen M.-C. FERRIÈS, "La légende noire de P. Canidius Crassus", *Athenaeum* 88 (2000), pp. 413-430.

In 34 kregen de kinderen van Cleopatra en Marcus Antonius enkele hellenistische koninkrijkes cadeau die door de Romeinen waren veroverd¹⁰. De moderne Alexandrijnse dichter Cavafy noemt deze koninkrijkes ergens "holle frazen". Het is maar de vraag wat er gebeurd zou zijn als niet Octavianus maar Marcus Antonius de onbetwiste meester van de Romeinse wereld was geworden! De nieuwbakken koninkjes genoten in ieder geval de inkomsten van het privévermogen van de overwonnen koningen. Cleopatra zelf had zich juist daarmee bij koning Herodes onmogelijk gemaakt. Als "vriend" van de Romeinen mocht hij aanblijven, maar toch moest hij enkele lucratieve onderdelen van zijn koninklijke vermogen aan Cleopatra afstaan. In de nieuwe tekst wordt Publius Canidius Crassus onder andere vrijgesteld van de belastingen die het privévermogen van Cleopatra en haar kinderen¹¹ in Egypte zelf ten goede komen.

De handelsactiviteiten van Publius Canidius Crassus betreffen de uitvoer van Egyptisch graan en de invoer van Griekse wijn. Egypte produceerde een surplus aan graan. Misschien gaat het om graan dat Publius Canidius Crassus zelf op zijn Egyptische landerijen liet verbouwen, maar zijn zaakwaarnemers kunnen ook graan van anderen hebben opgekocht. Zoiets kan ook het geval zijn met de wijn die ingevoerd wordt. Egypte produceerde zelf niet genoeg goede wijn. De belastingvrijstelling is bij de in- en uitvoer aan een maximum gebonden. Op zich is een maximum van 10.000 artaben niet veel: misschien één duizendste van de totale export van Egyptisch graan in deze tijd. Ook de maximum hoeveelheid wijn lijkt beperkt. Beide hoeveelheden dekken de behoefte van ongeveer duizend volwassen mannen. Cleopatra kon zich een dergelijke derving van belastinginkomsten gemakkelijk veroorloven.

10. Zie hierover uitvoerig T. SCHRAPEL, *Das Reich der Kleopatra. Quellenkritische Untersuchungen zu den "Landschenkungen" Mark Antons* (Trier: Trierer Historische Forschungen, 1996).

11. De "kinderen" zijn in ieder geval de kinderen van Cleopatra en Marcus Antonius. Zij had ook een zoon van Julius Caesar, bijgenaamd Caesarion, maar die wordt hier misschien niet bedoeld. De tekst spreekt steeds van "wij", waarmee mogelijk niet alleen Cleopatra, maar ook "Caesarion" wordt bedoeld, aangezien hij al jong als farao werd beschouwd, zij het steeds op het tweede plan na zijn moeder. We weten niet precies wanneer Caesarion geboren is. Hij zal ongeveer twaalf jaar oud zijn geweest in 33. Caesarion was natuurlijk niet de vader van de andere kinderen van Cleopatra, maar daar maalde men niet om in de officiële titulatuur. Zie J. BINGEN, "La politique dynastique de Cléopâtre VII", *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres* 1999, pp. 49-66. "Wij" kan op zich ook voor Cleopatra alléén gebruikt zijn. Andere Ptolemeëën spreken over zichzelf ook in het meervoud.

Het land van Publius Canidius Crassus wordt geheel van belastingen vrijgesteld. Omdat er in dit geval geen maximum wordt genoemd, lijkt dit een uitnodiging aan het adres van de Romeinse generaal om meer in Egypte te investeren en zo nog nauwer bij de "goede zaak" (lees in Cleopatra's geval altijd: Egypte) betrokken te raken. Ook zijn pachters worden vrijgesteld, zelfs van de *corvée* en de bijzondere belastingen die in de eerste eeuw voor Christus in Egypte wel vaker geheven werden om bijzondere uitgaven (lees: smeergeld voor Romeinen zoals Julius Caesar) te bekostigen.

In de laatste jaren van Cleopatra vonden er uitgebreide voorbereidingen plaats voor de definitieve confrontatie tussen Marcus Antonius en Octavianus. Egypte liep over van de soldaten, ook van Romeinse¹². De pachters van Publius Canidius Crassus worden ook vrijgesteld van de verplichte bijdragen in de onkosten die het leger maakte. Een passerend leger werd normaliter ondergebracht bij de mensen thuis en van voedsel en met name drank voorzien door hun "gastheren". Eenvoudige Egyptische boeren konden niet tegen het leger op, al helemaal niet tegen officieren. De persoonlijke verplichtingen van de gewone Egyptenaar hielden ook in dat zijn dieren en andere roerende goederen door de staat gevorderd konden worden, al dan niet tegen een bescheiden vergoeding. Hier worden de dieren die in de landbouw en de dieren en schepen die in het transport voor rekening van Publius Canidius Crassus ingezet worden, vrijgesteld van deze rompslomp.

De nieuwe tekst eindigt met een instructie betreffende doorzending die we bij verordeningen van beperkte aard steeds aantreffen. Daarop volgt de ondertekening in de hand van Cleopatra. Op de papyrus staat γινέσθωι met een overbodige *iota* in plaats van γινέσθω. Voor de uitspraak maakte dat in deze tijd niets uit en in talloze documenten treffen we een dergelijke overbodige *iota* aan of ontbreekt juist een noodzakelijke *iota*. Kennelijk verschilde Cleopatra's schrijfwijze van slot-*omega*'s met of zonder *iota* niet van die van haar ambtenaren.

De nieuwe tekst is uniek omdat hier voor het eerst vanuit een Egyptisch document licht valt op wat men de internationale betrekkingen van Egypte zou kunnen noemen. Tot nu toe beschikten we daarvoor slechts over Latijnse en Griekse literaire bronnen die

12. Voor het laatste zie E. VAN 'T DACK, *Ptolemaica selecta. Études sur l'armée et l'administration lagides* (Leuven: Studia Hellenistica, 1988), pp. 185-213.

meer of minder sterk door de propaganda van Octavianus beïnvloed zijn¹³. Het Egypte van Cleopatra kenden we intern een beetje uit papyri en inscripties. Het leek wel of de twee werelden waarin zij zich bewoog, niet zinvol met elkaar verbonden waren. In de nieuwe tekst zien we hoe sterk het verband tussen die twee werelden in feite was. De privileges die Cleopatra aan de Romein Publius Canidius Crassus toekent, hebben allemaal betrekking op Egypte. Door de bijzondere belastingen en de eisen van het leger uitdrukkelijk te noemen geeft de nieuwe tekst ons een goed idee van wat in de loop van de eerste eeuw voor Christus "normaal" was geworden in Egypte. Publius Canidius Crassus zelf staat dan weer model voor de vriendjes van de latere keizers zoals Seneca die in de eerste eeuw na Christus land in Egypte bezaten zonder er zelf ooit geweest te zijn.

Met de nieuwe tekst kent Cleopatra allerlei privileges toe aan een voorname Romein zonder echt "uitverkoop" te houden. De privileges zijn voor één persoon heel indrukwekkend, maar op het totaal van het Egyptische staatsinkomen zijn het betrekkelijk geringe bedragen die Publius Canidius Crassus in zijn zak mag steken. Wat Cleopatra hier doet, steekt gunstig af bij wat haar vader met de Romeinen gedaan had. Hij had zich in enorme schulden gestoken om de voornaamste Romeinen van zijn tijd zoals Julius Caesar grote bedragen ineens te kunnen overhandigen. Het probleem daarbij was dat de Romeinen vanzelf terugkwamen voor méér. Met belastingprivileges lijkt Cleopatra de zaak beter onder controle te houden. Publius Canidius Crassus wordt nauwer bij de Egyptische zaak betrokken. Met een groot bedrag ineens zou hij naar Octavianus hebben kunnen overlopen, al zou hij dat waarschijnlijk niet gedaan hebben uit loyaliteit tegenover Marcus Antonius. Maar zijn belangen in Egypte zijn nu van dien aard dat hij wel voor Egypte moet opkomen zelfs al zou Marcus Antonius het op een akkoordje met Octavianus gooien. We weten niet of Octavianus het bezit van Publius Canidius Crassus in Italië had laten confisceren, maar in 33 moest men daar ernstig rekening mee houden.

13. Zie hiervoor I. BECHER, *Das Bild der Kleopatra in der griechischen und lateinischen Literatur* (Berlin: Akademie-Verlag, 1966). Voor Nederlandse vertalingen kan men terecht bij M.A. WES, *Diva Cleopatra. Historische en onhistorische verhalen* ('s-Hertogenbosch: Voltaire, 2000). Zie ook mijn vertalingen in het themanummer "Kleio goes Cleo", *Kleio* 30 (2001), pp. 49-112, dat bovendien de Griekse tekst van de nieuwe papyrus en van enkele inscripties bevat.

Volgens de nieuwe tekst verkreeg Cleopatra de steun van voorname Romeinen niet door "sex en drugs", zoals men zich dat vaak voorstelt, maar door de toekenning van privileges. De Romeinen konden daarvan profiteren als ze braaf hun best bleven doen voor Egypte. Belangrijk is ook de economische dimensie die hier in het conflict tussen Octavianus en Marcus Antonius zichtbaar wordt. Een generaal als Publius Canidius Crassus had ook privébelangen te behartigen. Het gewone leven van voorname Romeinen die tijdens de burgeroorlog in het leger dienden, ging "gewoon" door, dat wil zeggen dat de exploitatie van hun landbezit en de uitoefening van hun handelsactiviteiten ononderbroken in handen van zaakwaarnemers was. Voorname Romeinen waren immers landeigenaars en handelaars tegelijk, zij het dat ze zelf nooit al te direct bij hun zaakjes betrokken waren.

Als het om Cleopatra gaat, neemt zelfs een "saai" belastingdocument mythische proporties aan. Als historici kunnen we er niet om heen dat de geschiedenis verder is gegaan en dat de plannen van Cleopatra met de zeeslag bij Actium in het water zijn gevallen. Haar onvermijdelijke zelfmoord een jaar later maakte haar mythische persoonlijkheid onsterfelijk. Enkele jaren eerder kon dit niet echt voorzien worden en kon de geschiedenis nog alle kanten op. Laten we aan de hand van de nieuwe tekst slechts vaststellen dat Cleopatra althans in februari 33 het laatste woord had.